

KULTÚRA SLOVA

*Casopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
Jazykovedného ústavu
Eudovíta Štúra
SAV*

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzliková, Valéria Be-
táková, Gejza Horák, Ján Ho-
recký, Ján Kačala, Ivan Masár,
Ján Matejčík, Ján Oravec, Kon-
štantín Palkovič, Matej Pova-
žaj, Jozef Ružička, Ján Sabol,
Elena Smiešková, Milan Urban-
čok

REDAKCIA

884 16 Bratislava, Nálepková 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 12 — ČÍSLO 1

OBSAH

SKÁCEL, J.: Z teórie spoločenských funkcií jazykov za socializmu	3
BAGIN, A.: Andrej Plávka (1907)	9
VÁŠKO, I.: Slovo je dobrý nástroj	11
SABOL, J.: Výrazové echo Pláv- kovej poézie	15
UHLÁR, V.: Ráztky (apelatív- um a toponymum)	21

Rozličnosti

Prečo hrniec, ale zvonec? K. Palkovič	26
Mylne pochopený predpredaj. J. V. Ormis	27

Správy a posudky

Slováci v dejinách jazykových vzťahov. R. Kuchar	28
Kniha o výžive a kŕmení zvie- rat. J. Horecký	30

Spytovali ste sa

Odpratávanie šitu alebo sta- vebného odpadu? E. Rísová	32
---	----

KUL TÚRA SLOVA

1978

ROČNÍK 12

ČASOPIS PRE JAZYKOVÚ KULTÚRU A TERMINOLÓGIU • ORGÁN
JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU LUDOVÍTA ŠTÚRA SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

KUL TÚRA SLOVA

Časopis

pre jazykovú

kultúru

a terminológiu

Orgán

Jazykovedného ústavu

Ludovíta Štúra

SAV

HLAVNÝ REDAKTOR
PhDr. Ján Kačala, CSc.

VÝKONNÝ REDAKTOR
Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Doc. PhDr. Eugénia Bajžíková,
CSc., doc. PhDr. Valéria Betá-
ková, CSc., PhDr. Gejza Horák,
CSc., prof. PhDr. Ján Horecký,
DrSc., PhDr. Ján Kačala, CSc.,
PhDr. Ivan Masár, prof. PhDr.
Ján Matejčík, CSc., PhDr. Ján
Oravec, DrSc., PhDr. Konštantín
Palkovič, Matej Považaj, prof.
PhDr. Jozef Ružička, DrSc., člen
korešpondent SAV, PhDr. Ján
Sabol, PhDr. Elena Smiešková,
Milan Urbančok

REDAKCIA

884 16 Bratislava, Nálepkova 26

*Z teórie spoločenských funkcií jazykov za socializmu**

JOSEF SKÁCEL

Tento príspevok je výťahom zo všeobecného základu, aplikovaného interdisciplinárnym výskumným tímom riešiacim čiastkovú úlohu štátneho plánu výskumu č. VIII-2-13/1b pod názvom Spoločenské funkcie ruského jazyka v rozvoji socialistickej spoločnosti v ČSSR. Cieľom výskumu je všestranné (nie iba jazykovedné) posúdenie úloh ruského jazyka v socialistickej spoločnosti v ČSSR, a to nielen v súčasnosti, ale s prognózou do budúcnosti. Príspevok má túto štruktúru: I. Úloha spoločenských stykov v rozvoji spoločnosti. — II. Charakteristika jazyka ako súčasti spoločenských stykov. — III. Spoločenské funkcie jazyka ako vyjadrenie jeho spoločenskej hodnoty v jazykovej situácii.

I. Rozvoj socialistickej spoločnosti je podmienený rozvojom materiálnej výroby, uspokojujúcej v čoraz širšej miere potreby spoločnosti. Materiálna výroba sa realizuje v istých spoločenských pomeroch, v ktorých sa mení nielen príroda pre potreby človeka, ale aj ľudia vstupujúci do výrobných vzťahov. Základnou črtou spoločenských pomerov za socializmu je neantagonistický vzťah sociálnych tried a skupín existujúcich v týchto pomeroch. Táto črta neantagonistickosti vzťahov (nie však neprotikladnosti) je dôležitým hnacím mo-

* Text tohto príspevku je skrátenou verziou referátu, ktorý autor predniesol na sympóziu o marxistickej jazykovede konanom 7.—9. 9. 1977 v Olo-mouci.

torom rozvoja socialistickej spoločnosti. Spoločenská výroba v socializme uspokojuje čoraz širší okruh potrieb, ktorých výpočet sa v súčasnosti nedá určiť iba ich bezprostrednou úžitkovou hodnotou, ale čím ďalej tým viac hodnotou celospoločenskou alebo skupinovou.

Uspokojovanie spoločenských potrieb vedie teda k potrebe skúmať v širších vzájomných vzťahoch ekonomickú štruktúru socialistickej formácie a jej spoločenské pomery. V kapitalizme je väčšina potrieb kvantitatívne i kvalitatívne rozdelená z triedneho hľadiska — potreby robotníka sú iné ako potreby kapitalistu. To sa v socializme zmenilo. O to viac vystupuje do popredia skúmanie celospoločenských potrieb, nie vždy ľahko rozoznateľných od skupinových a individuálnych potrieb.

Pri skúmaní týchto relácií vystupuje práve v socialistickej spoločnosti do popredia kategória, ktorú Marx a Engels nazvali spoločenské styky (Verkehr). Prvý raz ju formulovali v *Nemeckej ideológii*, kde ju, ako vieme, vymedzujú ako fungovanie ekonomickej štruktúry plus spoločenské pomery vyjadrené socializáciou individua. Spoločenské styky v tomto smere vyjadrujú aj dynamizmus ekonomickej štruktúry, dynamizmus spoločenských pomerov, v ktorých sa táto štruktúra rozvíja. Kategória spoločenských stykov zároveň obsahuje aj pôsobenie nielen ľudí na prírodu, ale aj ľudí na ľudí, pretože šírka spoločenských potrieb najmä v rozvinutej socialistickej spoločnosti sa čoraz viac opiera o všestranné poznanie vzťahov ľudí v sociálnych skupinách.

Spoločenské styky sú jednak materiálne, napr. vecná výmena, jednak duchovné, pričom obidve skupiny možno od seba oddeľovať iba na bádateľské ciele. Z hľadiska jednotlivých fáz rozlišujeme v spoločenských stykoch zložku komunikatívnu (výmena informácií, vyjadrovanie výsledkov myslenia), interakčnú (utváranie a udržiavanie sociálnych väzieb v skupinách) a facilitačnú (súčinnosť pri konkrétnej spoločenskej činnosti majúca za cieľ jej uľahčovanie).

II. Jazyk je dôležitou súčasťou takto vymedzených spoločenských stykov. Patrí k javom, ktorých celospoločenská potreba je úplne evidentná, a preto sa za socializmu jeho skúmanie zaraďuje k základným fenoménom; kapitalizmus pre svoju triedne antagonistickú podstatu nemôže totiž jazyk ako celospoločenský jav ani doceniť, ani plne využiť.

Jazykový podiel na spoločenských stykoch podľa nášho názoru najlepšie vyjadruje termín jazyková situácia. Pod jazykovou situáciou administratívneho alebo etnického útvaru rozumieme uspokojovanie potrieb konkrétnej spoločensko-ekonomickej formácie prostredníctvom funkčne komplementárneho fungovania jazykov v tomto útvare ako súčasti spoločenských stykov a spolu s nimi ako súčasti spoločenskej

praxe a spoločenského vedomia. Jazyková situácia vyjadruje teda aj vzťah medzi jazykovými a nejazykovými javmi (systémami, štruktúrami, procesmi) istej spoločensko-ekonomickej formácie.

Pre potreby komplexného výskumu jazykovej situácie v uvedenej formulácii nestačí podľa nášho názoru definovať jazyk iba ako systém jazykových prostriedkov realizovaných v reči. Jazyk z marxistického hľadiska je fenomén, ktorého podstatou je spoločenská činnosť ako súčasť spoločenských stykov, a teda aj súčasť spoločenskej praxe a spoločenského vedomia.¹ Ak jazyk chápeme takto, potom je jasné, že podstatu jazyka ťažko formulovať ako spredmetnený jav, či už ako systém, text, či psychofyzologickú rečovú činnosť. Takú formu jazyka pokladáme v zhode s A. A. Leontievom (Leontiev, 1976) za substrát (základ, predpoklad) jazyka na rozdiel od jeho podstaty, ktorou je spoločenská činnosť. K substrátu jazyka patrí predovšetkým jazyková schopnosť, jazykový proces a jazykový štandard.² Jazykovou schopnosťou rozumieme súhrn biologických, fyziologických a sociálno-psychologických podmienok zabezpečujúcich osvojenie, produkciu, reprodukciu a pochopenie jazykových elementov v rečovom kolektíve, čo znamená, nielen dispozície, ale aj zručnosti a návyky. Jazykový proces je realizáciou jazykových schopností v jazykovom kolektíve v istej jazykovej situácii. Jazykový štandard je suma elementov používaná v jazykovom kolektíve pri jazykovom procese v určitej jazykovej situácii.

Jazyky ako komplexné spoločenské javy podliehajú v jazykovej situácii spoločenskému hodnoteniu. Ako jeho dôsledok sa im prisudzuje istá spoločenská hodnota. Podľa akých kritérií sa vykonáva spoločenské hodnotenie jazyka? Centrálnym bodom hodnotenia jazyka v spoločnosti je jeho podiel na spoločenských stykoch v jazykovej situácii, t. j. účasť jazyka na komunikácii, interakcii a facilitácii. Pri spoločenskom hodnotení jazyka sa ďalej berie do úvahy jeho podiel na formách spoločenskej praxe, najmä šírka a význam jazykovej praxe v danom jazyku v jazykovej situácii. Špecifickou črtou spoločenskej hodnoty jazyka v istej jazykovej situácii je aj vzťah jazyka a spoločenského vedomia, t. j. vzťah a súhrn ideí, teórií a názorov odrážajúcich danú etapu spoločenského bytia. Ako vieme, všetky formy vedomia majú v spoločnosti dve úlohy: poznávaciu, ktorá vyjadruje

¹ Toto chápanie jazyka veľmi pregnantne rozpracúva A. A. Leontiev (Leontiev, 1976).

² Aj v určení zložiek jazykového substrátu sa zhodujeme s Leontievovým chápaním, ktoré vychádza zo Ščerbu a jeho „trojakého aspektu jazykových javov“ (Leontiev, 1965).

istú etapu poznania skutočnosti, a ideologickú,³ ktorá demonštruje daný stupeň vzťahov spoločenských tried a ich záujmov. Jazyk je vo veľmi úzkom vzťahu k vedomiu, dokonca v takom úzkom, že ho Marx a Engels v známej pasáži *Nemeckej ideológie* charakterizujú ako „praktické vedomie“.

III. Vyjadrením spoločenskej hodnoty jazyka v jazykovej situácii sú teda jeho spoločenské funkcie.

V histórii jazykovedy sa spoločenské funkcie jazykov dlho a podrobne skúmali, napr. pri formulovaní otázky tzv. primitívnosti a pokrokovosti jazykov. Sám termín spoločenská funkcia jazyka bol však pravdepodobne zavedený v Sovietskom zväze, a to J. D. Dešerijevom (Dešerijev, 1959). Jeho chápanie, rozvíjané vo viacerých prácach, sa usilujeme uplatniť aj v našom výskume. Proti iným koncepciám spoločenských funkcií (napr. Avrorin, 1975) nachádzame u Dešerijeva charakteristiku konkrétnej jazykovej situácie, a teda aj historicky konkrétnejšiu formuláciu spoločenských funkcií jazyka v socialistickej spoločnosti.

Spoločenské funkcie jazykov sa najvšeobecnejšie prejavujú takto:

A. V determinujúcom vzťahu spoločnosť → jazyk. Hodnota jazyka a jeho spoločenské funkcie sú pri tomto postupe formulované ako hodnotenie používania, rozšírenia daného jazyka v istej jazykovej situácii vrátane vyučovania tohto jazyka. Používanie a rozšírenie jazyka sa posudzuje vzhľadom na komunikačnú, interakčnú a facilitáciu zložku spoločenských stykov. Tak vznikajú spoločenské funkcie jazykov, ktoré môžeme nazvať vonkajšími.

B. Spoločenské funkcie jazykov v jazykovej situácii sú takisto formulované v determinujúcom vzťahu spoločnosť → jazyk ako výsledok hodnotenia najmä substrátu jazyka pod vplyvom podmienok poskytovaných jazyku na fungovanie a vývoj v jazykovej situácii. To sú vnútorné spoločenské funkcie jazyka. Napr. ruština má v jazykovej situácii jednotlivých socialistických štátov na svoje fungovanie iné podmienky ako v ZSSR a v dôsledku toho nielen iné vonkajšie spoločenské funkcie, ale aj svoje špecifikum vo všetkých zložkách jazykového substrátu, čo takisto utvára spoločenskú hodnotu ruštiny. Toto špecifikum (súhrn javov jazykovej schopnosti, jazykového procesu a najmä jazykového štandardu typických pre istú jazykovú situáciu) nazývame spoločenským úzom jazyka.

C. A napokon tretí okruh spoločenských funkcií jazyka je formulovaný zo spoločenskej hodnoty jazyka v jazykovej situácii v nedeterminujúcom smere jazyk → spoločnosť. Tak vznikajú spoločenské funk-

³ Pozri napr. prácu BELODED, I. K.: Jazyk i ideologičeskaja borba. Kyjev 1974.

cie jazykov ako napr. vplyv jazyka masovej komunikácie na efektívnosť realizácie spoločenských procesov, ako je plánovanie, výmena technických informácií a pod. To sú spoločenské funkcie jazyka s mimojazykovým dosahom.

Spoločenské funkcie jazykov všetkých troch uvedených okruhov sa za socializmu prudko vyvíjajú, pričom vychádzajú z nasledujúcich zmien jazykovej situácie, spoločenských stykov, a teda i zo zmien spoločenskej hodnoty jazykov v porovnaní s kapitalizmom:

1. Rozvoj výrobných síl socialistickej spoločnosti daný zmenou výrobných a celkových spoločenských pomerov i rozvojom spoločenských potrieb. To vedie k rýchlemu rozvoju spoločenských stykov špecificky socialistických a tým aj k zmenám v hodnotení jazykov. Všeobecne povedané ich spoločenská hodnota je vyššia v porovnaní s kapitalizmom, pretože za socializmu jestvuje mnohostrannejší vzťah jazyka a ďalších súčastí spoločenských stykov, a teda i jazyka a spoločenského vedomia, jazyka a spoločenskej praxe. Napr. spoločenské styky v socializme sú charakterizované naozaj širokou demokratizáciou v používaní, rozširovaní jazykov, vypracovanosti ich výučby podľa potrieb spoločnosti. Spolu so vzrastajúcou úlohou jazyka v spoločenských stykoch rastie za socializmu i potreba spoločenského regulovania jazyka ako napokon všetkých spoločenských činností [Richta, 1977]. Regulovanie jazyka ako spoločenskej činnosti bude v socialistickej spoločnosti čoraz viac prebiehať ako cieľavedomá jazyková politika, ako uvedomelé zásahy do spoločenských funkcií jazykov v súlade s narastajúcimi spoločenskými potrebami. Znamená to napr. i posudzovanie a cieľavedomé využívanie jazykových spoločenských funkcií v rozvoji socialistickej spoločnosti; v tom má československá jazykoveda bohatú tradíciu a dáva ju do služieb socializmu.

2. Ďalšou črtou súčasných i budúcich zmien v jazykovej situácii socialistickej spoločensko-ekonomickej formácie je jej rozvoj v podmienkach vedecko-technickej revolúcie. Je ňou zasiahnutý celý svet, ale len v socializme sa môžu plne uplatniť jej prednosti a zároveň môžu byť účinne eliminované niektoré jej negatívne črty, napr. môže sa zabezpečiť dôsledná ochrana životného prostredia. Z hľadiska jazykovej situácie v socialistickej spoločnosti má vedecko-technická revolúcia dôsledky predovšetkým v plánovaní a regulovaní rozvoja a fungovania jazykov, teda v plánovaní rastu spoločenskej hodnoty jazykov a ich spoločenských funkcií. Z rozsiahlej problematiky dotýkajúcej sa jazyka v podmienkach vedecko-technickej revolúcie chceme upozorniť aspoň na úlohu jazyka ako komplexného spoločenského javu pri utváraní socialistického životného spôsobu. V ovplyvňovaní týchto procesov, prejavujúcich sa v celej spoločnosti, má jazyk významnú úlohu najmä vo formovaní vzťahu spoločenské styky → spo-

ločenské vedomie. Jazyk je čoraz dôležitejším prostriedkom i objektom ideologického boja, nástrojom i súčasťou propagandy a agitácie. V súčasných spoločenských stykoch nájdeme dosť dôkazov o tom, ako sa imperializmus usiluje zabrániť upevneniu socialistického životného spôsobu vo vedomí ľudí všeobecnými, na svoj prospech triedne orientovanými formuláciami problémov, napr. ľudských práv, a tak chce zapôsobiť formálne dobre vyjadrenými, ale obsahovo všeličo skrývajúcimi vyhláseniami. Aj odhalenie tohto „jazykového útoku“ na vedomie ľudí patrí k spoločenským funkciám jazyka ako obsahovo i jazykovo presvedčivá argumentácia predností socializmu.

3. A napokon zmeny jazykovej situácie v socializme budú stále viac charakterizované tým, že rozvoj spoločenských stykov socialistickej spoločnosti nie je dnes mysliteľný bez ekonomickej a s ňou ruka v ruke postupujúcej politickej a kultúrnej integrácie socialistickej sústavy. Jazyková situácia je čoraz väčšmi podmienená v tejto súvislosti charakteristikami socialistického národa ako spoločenstva nového typu. Jeho hlavnou črtou je hodnota triednych záujmov obidvoch tried socialistickej spoločnosti i základných sociálnych skupín pod vedením robotníckej triedy a jej predvoja — Komunistickej strany Československa. Táto jednota sa stále viac prejavuje vo všetkých sférach spoločnosti. Súčasťou týchto procesov je aj zblížovanie národov socialistickej sústavy. Pritom, pravdaže, ako ukazujú autori sovietskych prác (napr. Jazyk a národ, Moskva 1973), procesy zblížovania národov za socializmu neznameniajú automaticky identické zmeny v jazykovej situácii, t. j. nedochádza k zblížovaniu a integrácii jazykov v tom zmysle, že by jazyky malých národov boli obmedzované, alebo dokonca odsúdené na zánik. Sovietska lingvistika, ktorá sa rozvíja v jazykovej situácii socialistického spoločenstva už šesťdesiaty rok, používa na označovanie jazykovej činnosti v socialistickom spoločenstve termín *vzájomné obohacovanie jazykov* založené na novej „deľbe práce“ vo fungovaní jazykov v príslušnej jazykovej situácii. Pritom novosť vo fungovaní jazykov je v tom, že sa v spoločenských stykoch vo väčšej miere uplatňujú tzv. svetové jazyky, najmä ruština ako najdôležitejší jazyk ZSSR uznávaný ako medzinárodný jazyk národov Sovietskeho zväzu a čoraz viac aj ako medzinárodný jazyk socialistického spoločenstva. Súčasne však všetky národné i menšinové jazyky preberajú isté prvky aj spôsoby fungovania z medzinárodných jazykov, a tým sa obohacujú vo všetkých zložkách na efektívnejšie plnenie podielu v spoločenských stykoch. Zároveň však ruština (ak to meriame konkrétnou jazykovou situáciou v ČSSR) preberá prvky aj spôsoby fungovania jazykov v ČSSR, s ktorými plní komplementárne spoločenské funkcie.

(Z rukopisu autora preložil I. Masár)

LITERATÚRA

AVRORIN, V. A.: Problemy funkcionalnoj storony jazyka. Leningrad 1975.

DEŠERIJEV, J. D.: Vývoj jazyků s nedlouhou písmenou tradicí. Moskva 1959.

LEONTIEV, A. A.: Slovo v rečovej dejateľnosti. Moskva 1965.

LEONTIEV, A. A.: Jazyk kak social'noje javlenije. (K opredeleniu objekta jazykoznanija). In: Izvestija AN SSSR, serija lit. i jaz., zv. 35 (1976), s. 299—308.

RICHTA, R.: Vědecko-technická revoluce a řízení společenských procesů, Nová mysl, 31, 1977, č. 1, s. 31—43.

*Pedagogická fakulta
Dvořákova 7, Ostrava*

Andrej Plávka

(1907)

ALBÍN BAGIN

„Vegetácia prírody, grúne, lúky a stráne, úplazy, strže, ale i homôlky, sihlíny a zátone, prte, chodníčky, zrojkované po raticiach jaloviny, ale i ratičkách oviec, kôz a srniek, prítulne kde-tu pozakrývané lieštinovými krami, rakytou i mladučkou čečinomladou jedľoviny či jarabinkou, to všetko je pastva pre oči... A keď sa tak ešte na tých grúňoch zaligoce horúci júlový deň, zaštechocú osličky a kosy, padnú prvé hlávky králikov, kozích briadok so žltými hviezdicami, smolníčiek, myších chvostíkov, vyrastených už do bieleho, drobného kvetu, rasce, ďateliny, zvončekov a všakovakého toho býlia, ktoré uschýnajúť vypúšťa najomamnejšiu vôňu tejto zeme, vôňu sena, vtedy len pocítite opravdivé šťastie na svete.“ Citát z úvodnej kapitoly *Plnej čaše* — nazdávame sa — dobre ukazuje základné vlastnosti Plávkovho prozaického štýlu. Charakterizuje ho predovšetkým značná lexikálna šírka výrazu, ktorá sa opiera o autorovo dôkladné poznanie prírody a prejavuje sa v rozsiahlej palete pomenovaní rastlín, kvetov, zvieratstva a najrozmanitejších terénnych útvarov. Príroda navyše tvorí obrazné pozadie Plávkových úvah v pamätiach i v publicistike; poskytuje materiál na prirovnania, metafory a ďalšie trópy a figúry jeho prozaickej výpovede. Zaujíma tu — hoci na iný spôsob — rovnaké miesto, aké má v jeho lyrickej tvorbe.

Tento základ sa lexikálne obohacuje ďalšími troma vrstvami slov, ktoré sú príznačné pre Plávkov štýl najmä v *Smädnom milencovi*. Ide

o latinské výrazy, ktoré navodzujú predstavu o administratívnych a školských pomeroch v niekdajšom Uhorsku (*aprehendácia, exámen, kalakter*); o slová nemeckého pôvodu, ktoré súvisia s remeselníckym povoláním autorovho otca (*špajza, varštat, fajerman, senk, friš, kumšt*), a napokon je to vari najbohatšia vrstva ľudových až nárečových slov (*knochy, umpárne, vigan, opašník, piganie, borňov, lojtriak, mernô*). V rámci tejto skupiny hrá významnú úlohu vrstva expresívnych slovík (*smokliť, zmŕždiť, vyšipcovať, obchendovať, pošpásovať* atď.). Z povedaného je azda zrejmá nielen spomenutá šírka výrazu, ale aj skutočnosť, že jednotlivé pomenovania využíva autor na prenikavejšiu charakteristiku prostredia a situácií, ktoré sa už do veľkej miery stratili v prepadlisku dejín. Zároveň sa tu črtá tendencia po funkčnom využití týchto prostriedkov. Autor výborne ovláda aj pomenovania dedinských poľnohospodárskych reálií.

A ešte niečo: expresívna a ľudová lexika signalizuje plávkovskú ústnosť, hovorovosť. Štýl *Smädného milenca* a *Plnej čaše* takto dokumentuje autorovo úsilie priblížiť umeleckú prozaickú výpoveď čo najviac ku zdrojom živej hovorovej reči spisovateľovho detstva a rodiska. Tieto vlastnosti sa najvýraznejšie uplatňujú v anekdotických príbehoch pamätí, kde autor korení svoje rozprávanie ľudovým humorom, ktorý sa na rovine jazyka premieta najmä v lexike a frazeológii.

Na druhej strane tam, kde autor chce byť slávnostnejší a patetickjší (napríklad v citátoch z prejavov a nekrológov), neváha použiť ani inverziu a ďalšie prostriedky, aby funkčne odlišil situácie, pre ktoré tieto výpovede vznikali. Na týchto miestach je Plávka zámerne nadnesený a tradičný (ak sa chceme vyjadriť geneticky — hviezdoslavovský). V spomínanej rozdielnosti prístupov prameňa i rozdiely medzi plávkovskou koncepciou poézie a prózy: poézia je preň prejavom „vyšších“ (sviatočných, nekaždodenných) polôh života, čomu má zodpovedať aj jej stylistické ustrojenie.

Medzi Plávkovou lexikou a syntézou v memoároch možno pozorovať isté napätie: oproti ľudovej, hovorovej lexike tu stojí náročná syntax, rozvinutá vďaka prechodníkom, prídastiam a vzťažným vetám do rozsiahlych súvetných útvarov.

Z hľadiska slohových postupov prevláda v Plávkových pamätiach rozprávanie, ktoré má v *Smädnom milencovi* beletristický, v *Plnej čaši* zasa skôr referujúci charakter (v súvisi so štruktúrnou prestavbou memoárov, na ktorú poukázal V. Kochol). V rámci opisov sú hádam najpôsobivejšie početné prírodné scenérie; krajinky, pri ktorých evokácii prejavil autor nevšednú variabilnosť. No zaujmú aj opisy interiérov plávkovského domu, obchodu „uja Kostolného“, kaštieľa pána Miklóša, pražskej nájomnej izbičky, ako aj interiéru a exteriéru Tolstého šľachtického sídla v Jasnej Poľane. Opisy nadobúdajú výrazné

postavenie najmä v cestopisných pasážach *Plnej čaše*, kde autor pracuje často metódou vecného enumeratívneho opisu. Miestami sa v texte pamätí objaví aj špeciálny, takmer odborný opis („spracúvanie koží, štedrovečerný „jedálny lístok“).

Autorov rukopis možno najpresnejšie postihnúť prostredníctvom tých vlastností, ktoré sú spoločné Plávkovej poézii aj memoáristike. Vidíme ich v ľudovej, hovorovej a expresívnej lexike, v črtách knižnej syntaxe a napokon v najfrekventovanejších prostriedkoch aktualizácie výrazu — v porovnaní, personifikácii a vizuálnej či auditívnej metafore. Súbor týchto prostriedkov dáva Plávkovým textom jemne patinovaný až archaický charakter, ktorý však zároveň upozorňuje súčasného používateľa spisovnej slovenčiny na dakedy neprávom zabúdané hodnoty ľudovej reči. Máme v nich jeden z najvýdatnejších prameňov na čerpanie odporu proti občasnej uniformite a schematickosti našich jazykových prejavov.

*Filozofická fakulta UK
Gondova 2, Bratislava*

Slovo je dobrý nástroj

IMRICH VAŠKO

Vedomím kontinuity je popretkávané celé básnické úsilie národného umelca Andreja Plávku. Jeho rodokmeň sa skladá zo samých slávnych mien slovenského Parnasu, na ktorý s úctou i hrdosťou pozerá dodnes [Janko Kráľ, Andrej Sládkovič, Pavol Országh Hviezdoslav, Ivan Kras-ko]. Do istej miery patrí doň aj Štefan Krčméry, lebo on to bol, čo ho uviedol do našej literatúry a slovesného umenia na stránkach Slovenských pohľadov v dvadsiatych rokoch. Odvtedy sa zbližil s poéziou natrvalo. Bola to láska na prvý pohľad, lež na celý život. Nikdy neprestal, ako čítame v záverečnej autorskej poznámke ku knihe *Moje najmilšie*, narábať so slovom, so slovenským slovom, ako vzácnym nástrojom na vyjadrenie najušľachtilejších citov a myšlienok vtesaných do veršov, aby sa mu v súzvuku s ním ozval čitateľ, túžiaci po tých istých ideáloch.

Tak je: Andrej Plávka sa v zmysle tohto kréda stal skutočne šíriteľom umeleckého slova a aj uchovávateľom jazykového svojrázu slovenskej poézie. Takto jeho post a prínos hodnotí literárna veda (Miloš Tomčík, Albín Bagin).

Ak A. Plávka nedávno z tribúny tretieho zjazdu Zväzu slovenských spisovateľov hovoril v mene socialistickej literatúry a jej tvorcov, ako-by tým bol myslel na vlastnú tvorivú cestu, na úlohy a ciele, ktoré on osobne si vždy kládol pri vstupovaní do básne — vyjadriť umeleckým slovom to najvzácnejšie: krásu i plnosť života. Zas a znova vracal sa tu k myšlienke, že spisovateľ má kriesiť i kresť, rozvíjať a znásobovať kultúru rodného jazyka, vládnuť ním ako básnickým inštrumentom, ale aj ako celospoločenským fenoménom. Veď materinská reč je pamäťou ľudu a národa.

Život poézie Andreja Plávku sprevádza od prvých pokusov po posledné básne láska k rodnej pôde. Preto svoje *Tri prúty Liptova* a osobitne *Liptovskú pišťalu* — skladbu v jeho tvorbe z najzrelejších, venovanú Alexandrovi Matuškoví, tomuto milovníkovi a mágovi slovenského slova — ladí do roduverných a zemitých tónov: *Brúsim si sekerku tak ako slovo čisté / i srdce po rokoch zas k spevu hotujem, / čo v riavach pramení, v bukovom čuva liste / a každou bylôčkou vdychuje rodnú zem — / vanie pô záhumniach, lúčnách, po úhore, / po grúňoch veselých, po záдумčivej hore.* (*Po rokoch*; Plávka, 1977, s. 53.)

Rodný Liptov stáva sa mu centrom myšlienkovvej a tvorivej imagiácie. Reč otcov a matiek mu predstavuje monumentálny pamätník: je to priezračná studnica umu i citu slovenského ľudu, jeho rozprávok, piesní, povestí a prísloví. Básnik ponára do nej svoje oči a ústa, napája a opája sa tou vodou života, hĺbčinou krásy a múdrosti, reťazou pokolení. Vyberá z nej slová ako drahokamy. Slová — treba to znova zopakovať — na oslavu života a zeme, i tie, čo vedia vyčaríť všetku tú „tieseň krásy“. Spája s ňou vlastný životný údel. V slove a piesni vidí seba samého: *A keď už vyhasne i zrak môj, zvädnú sily, / bár by ma prikryla len moja rodná zem — / ja v piesni ohlase, čo stále vo mne žili, / spev lásky k Liptovu i v smrti dopoviem / jak toľkí predtým mnou, čo žili svojmu ľudu. / Mňa ak chcú spomínať — v tých piesňach nech ma budú.* (Tamže, s. 69).

V Povstaní a po ňom dostáva básnické slovo Andreja Plávku podobu prostého i patetického, burcujúceho a bojujúceho výrazu. Stáva sa v tom čase zbrani i potom, keď ich vymení budovateľská práca, účinnou mobilizačnou silou, vyjadrením revolučných premien, nádejí a istôt. Pracuje verne v službe dňa a doby, ktoré píše novú históriu. Inšpirované bezprostredným zážitkom alebo konkrétnou udalosťou v protifašistickom boji, mierí do nových čias. Slovom, objavovanie nových krás a spevov života ustupuje, aby dalo zaznieť naliehavému revolučnému výkriku, či pohotovej expresívnej básnickej výpovedi (zbierka *Ohne na horách*).

V oslobodenej vlasti chce Plávka osláviť človeka, ľudský rod. Priezorom básne hľadá na ruch a zápas domoviny. Slovo básnika sa naj-

častejšie snúbi so skutočnosťou v sprítomňovaní obrazu úrody, nového chleba a pracovitých rúk, ktoré ho dorobili a položili na stôl. Volá po mieri (*Zelená ratolesť*), vzdáva hold osnovateľom slovenskej národnej minulosti a staviteľom dneška (*Domovina moja*) i hrdinom našej slobody (poéma *Tri vody*). Skláňa sa nad tisíckami krásami domova a podoberá sa vyrieť o ňom len slová čarovné, slová hrejivé (*Sláva života*). Andrej Plávka svoju návštevu u Hviezdoslava, básnika pozhnaného a milovaného, chápe ako možnosť stotožniť sa s ním. Skutočný básnik sa dielom vždy má skvieť vo vyhni a vŕni reči svojho ľudu. Iba takto a takého spozná ho rodná krajina (*Kosodrevie*). Esenciu Plávkovho poetického posolstva a vzťahu k slovenčine nájdeme najmä vo *Vyznaní*, kde vedie rozhovor s človekom, čitateľom jeho poézie. Chce od neho, aby sa v zhone života upriamil chvíľu na slovo, lebo veď je ono „nástroj zvonný“. V prostom verši básnik a človek tvoria súzvučnú pieseň. Básnická práca mu symbolizuje odlievanie zvonov a zvon ozvenu slova, hlas človeka. Básňou chce svietiť jemu aj sebe na cestu.

V podjesennom čase Plávkovej lyriky prevládajú reflexie o sile slova i o jeho mlčaní. Ba aj o tom, či bude znieť v duši národa a či pretrvá v ňom. Váži jeho nosnosť, motiváciu a spoločenské poslanie (v zbierkach *Palmy a limby*, *Korene*, *Zbohom, lásky mŕje*). Práve v poslednej z menovaných básnických knížiek šesťdesiatych rokov umiestnil Plávka báseň, v ktorej preukázal poctu plnohodnotnej reči tvorcu. Plávkovo slovo o slovenčine patrí k tým krásnym vyznaniam v našej literatúre, s akými sme sa stretli vo veršoch Pavla Országha Hviezdoslava, Ivana Krasku, Jána Kostru, Pavla Horova, zo súčasných básnikov u Vojtech Mihálíka, Milana Rúfusa, Miroslava Válka a Viliama Turčányho, ktorí svoj vrúcny vzťah k slovenskému jazyku dokumentujú hĺbkou básnického tvorenia i v jednotlivých básňach (porov. u Mihálíka napr. básne *Hviezdoslav*, *Hviezdoslavova jar*; u Rúfusa verše z jeho *Knihy rozprávok*; u Válka skladbu *Slovo*; u Turčányho báseň *Slovo o slovenčine*, ďalej báseň *Na chválu slova Kraskovej reči*). Keďže reč tejto Plávkovej básne je svedectvom s pečatou umeleckej autenticity a hodnoty, citujeme ju v celom rozsahu:

Materčina

Za celý život
som z tvojich hĺbín málo vydoloval,
hľadájuv v trýzni mučivej
na každú báseň vyhriebsť pravé slová,
čo ostali by nažive

i dávno po mne
v príbytku verša ako zvestovanie
o tvojej kráse trvácej,
aby tie slová z ticha vykresané
zaklopať mohli na srdce,

čo žije všade,
v ľuďoch i veciach, dychtí len po slove,
tom pravom, čo ho preberie,
keď iba ním o sebe pravdu povie
jak sladký šepot matere.

Bez teba isto
ľudia i veci ostali by nemé,
brat by bol cudzí bratovi
bez teba lásku k milovanej žene
najsladšie ktože vysloví?

Aj v záverečnom období Plávkovej básnickej tvorby (*Testament, Neumrel na koni*, pripravované *Post scriptum*) možno objaviť a nájsť motivický svet spevu a úvah o „slove materinom“, o večnom hľadačstve pravdy a krásy. Súvisí s témou básnenia, preto je to raz „balzam slova“, inokedy slová ódické a baladické, ako aj v mnohom evidentné úsilie byť a ostať „verný v slove“.

Prešli sme — v skratke — Plávkovou poéziou, hovoriac o jej premenách a hodnotách z aspektu pokory pred sviatočnosťou slova a zodpovednosti za slovo. Autor sa v svojich memoárových dielach neraz vracal k tomuto ohnisku básnického umenia, súc kritický predovšetkým k vlastnej tvorbe. Do knihy *Plná čaša* zaradil aj známu pasáž, ktorú predniesol pred spisovateľskou obcou na II. zjazde ZSS v správe výboru — na jej konci. Budeme — opätovne — tieto záverečné Plávkove slová o slove citovať v úplnosti, pretože sú a budú vždy aktuálne tam, kde sa bude hovoriť o jazyku a majstroch slovenskej literatúry. Majú osobnú i nadosobnú platnosť: „Slovo je dobrý nástroj, len treba vedieť na ňom hrať. Dôležité je, kto na ňom hrá, ako a čo hrá, ale i komu. Môžeš vyhrávať i najkrajšie, márna je tvoja hra, ak ťa nik nepočuje. Ak pre seba hudieš — sám si vyskakuj. Alebo hoci plač. Ak však tvoj inštrument slova vie tlmočiť radosť tisícov, tvoja vlastná radosť ako umeleckého tvorcu je bezmedzná — a vari iba vtedy pocítiš svoj údel básnika a spisovateľa v národe, ktorého reč používaš ako nástroj. Lebo i ten nástroj si nevystrúhal sám — vystrúhal ho tvoj národ po dlhé stáročia a ty si ho vzal do rúk, aby si na ňom vyskúšal svoje umenie. Je to nástroj otcov a dedov. V tom je špecifickosť slovesného umenia. Povedané s naším básnikom: Na každom je krv prischnutá. Veru áno, na každom slovenskom slove je

krv prischnutá, každé sa už povedalo v žiali i šťastí, v ohni i dyme, v žalári i školskej lavici, nahlas i pošepky a dakedy len v mysli. Nezneužívaj ho, nehádz ho lacno, uvaž, kam a načo ho kladieš, načo ho zažihaš. Národ ti ho dal do rúk, tak ho zveľaď na jeho prospech, na jeho dobro, na slávu jeho socialistickej vlasti. Tá tvoja je v ňom.“

*Filozofická fakulta UPJŠ,
Grešova 3, Prešov*

LITERATÚRA

PLÁVKA, A.: Plná čaša. Smädného milenca diel druhý. Skoro ako román jedného života. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976. Citované zo strany 421.

PLÁVKA, A.: Moje najmilšie. 1. vydanie. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977. Báseň *Materčina* je na strane 204.

Výrazové echo Plávkovej poézie

JÁN SABOL

... keď už len porisko jak silu svoju chytím,
zdupkajú strigóni v zmätenom ošiali...
Ja slovo liptovskô jak strelu do nich pustím...
Brúsim si sekerku tak ako slovo čisté
i srdce po rokoch zas k spevu hotujem,
čo v riavach pramení, v bukovom čúva liste
a každou bylôčkou vdychuje rodnú zem —
vanie po záhumniach, lúčinách, po úhore,
po grúňoch veselých, po zádumčivej hore.

(A. Plávka, 1972, s. 156)

Verše z *Liptovskej píšťaly*, ktoré sme si vybrali ako motto k úvahe o jazykovom podhubí Plávkovej poézie, môžu nám zároveň poslúžiť ako kľúčik na odchylenie dverí do „trinástej komnaty“ jej výrazového tkaniva. Plávkovo slovo nemá ostro ohraničené kontúry: dýcha z neho ľudový závan, ozýva sa v ňom tón a melódia ľudovej piesne, je navrhnuté na básnický „idiolekt“ svojich predchodcov, je plné vzrušenia a dejovej dynamiky známej z ľudovej rozprávky a balady. Áno, boli obdobia v skúmanej poézii, keď sa zadúšalo v opare prázdneho abstraktného výraziva; svoj ľudový, ba možno povedať praludový základ však nestratilo nikdy. Preto básnik bol a je tribúnom ľudu,

jeho snov, túžob, ale aj odboja, víťazstiev, no i utrpení, jeho ideálov aj ich naplnenia.

Pristavme sa bližšie pri uvedených veršoch. Možno z nich ľahko vyčítať obraznosť opretú o prírodnú predmetnosť (*porisko, sekerka, riava, bukový list, bylôčka, záhumnia, lúčiny, úhor, grúne, hora*), je v nich alúzia rozprávkovej postavy (*strigôň*) a metonymické stvárňovanie obrazov v kontrastoch pripomínajúcich ľudovú pieseň (*grúne veselé — zádumčivá hora*; kontrast je tu daný sémantikou adjektív, ale aj protikladom množného a jednotného čísla), je tu „chlapské“, vrchárske odbojné gesto, blízke pasážam z diela Plávkovho liptovského rodáka D. Chrobáka, rytmická a rýmová výstavba navodzujúca atmosféru ľudovej piesne a štúrovskej prozódie; inverzie (*slovo liptovskô, slovo čisté, v bukovom čúva liste, po grúňoch veselých*) „dvíhajú“ stylistický tón básne a dávajú jej poetický nádych hviezdoslavovského typu. Najviac sa však tu ohlása ľudové žriedlo Plávkovej poézie: „*slovo liptovskô*“, „*slovo čisté*“, „*spev, ... čo v riavach prameni*“ atď. Symbióza slova a spevu — presnejšie slova a spevu na ľudovú nôtu — tvorí jednu z najcharakteristickejších archetypálnych vrstiev Plávkovho básnického sebavyjadrenia.

V jednom zo svojich interview sa básnik vyznal, že jeho najväčšími láskami sú príroda a pekný človek v nej. Najbytostnejšie a najrýdzejšie sa mu toto súžitie pretavilo do básnického textu cez liptovskú prírodu a jej človeka. Pod personifikačným prútičkom jeho slova oživa príroda aj v svojom najintímnejšom, najdetailnejšom „jestvovaní“. Synekdochický posun od genus ku species a opačne rozohráva celé škály výrazov a pomenovaní patriacich do prírodného sveta a tvoriacich scenériu, ale aj „zvnútornené“ podložie ľudských činov; v týchto pomenovaniach nechýba ani vlastné meno, ktoré v prvom pláne zaraďuje text do konkrétnej lokality, ale sekundárne nadobúda konotatívne významy, obnažujúce sa cez prvotnú, apelatívnu ozvenu týchto výrazov (napr. pomenovanie *Biela skala* — pozri o tom Felix, 1957). Príklady: *Volá víchor volá, / volá k Bielej skale, / ... vzlietnem po rakyti / túžbou zimomrivý, / po smrečine kečkách, / hustej javorine, / na lieštiny pleckách, / trnky i hlohyne, / briezky bieloskvúcej, / svižkej jarabiny, / na dubine rúcej, / na perách jelšiny, / krídlach borovice, / limby na hojdačke, / kosodrevia štice, / hrabín na rohačke, / na baraních rožkach / buka-starigáňa, / čo ma domov troška / s vetrom ponaháňa ...* (1972, s. 151—152); *Smrek, dub i jedľa — kamaráti, / buk, hrab, klen, javor sokolí / privinú chlapcov ako mati* (s. 259); *Koľko slz si sa naodnášal / ta do Dunaja, čujný Hron! ... / Pribral si Bystrú spod Príslopu, / Čierneho druha spod Zákľuk, / potokov, bystrín, jarkov kopu, / čo prikryva ich kapraď, lopúch, / lemuje zeleň sviežich lúk, / i Kamenistú, Osrblianku / i Eubietovku spod Vepra /*

i *Moštenickú* na zahánku, / *Bystricu* z *Križnej* skubnúť v spánku... (s. 258); na úbočiach kolo svrčín / zas len *zver* sa prívínie... / *Sŕňatá* zas púšťa v báne, / *sovy* čúva rozhúkané, / keď sa nebo zahalí. / Ráno zas ju vzbúdza *slávik* / na javore štebotavý / zaspievať jej predzvesť dňa, / za ním *stehlík*, *drozd* i *pinka* / i *pipiška* malilinká, / iba *sojka* posledná. (s. 327); Z *Habovky* do *Zuberca*, / do *Chlebníc*, *Zábidova* (1973, s. 23); i dávna radosť detská: / tých *čučoriedok* očká / a *brusníc* brmbolčeky, / *malinčie* vyše chlapa — / zas zbieram opreteký, — / až *triaška* sa ma lapá — / *silenky*, *kvietky* moje, / *plesnivéc* s *enciánom*, / *zvončekov* horských *roje* — (s. 23—24) atď. Hromadenie prvkov pomáha autorovi detailizovať výraz, zvyšovať jeho zážitkovosť upriamením sa na konkrétny predmet vonkajšieho sveta, podporovať epickú niť svojich veršov, odstraňovať „nebezpečenstvo“ abstraktného výraziva, z ktorého je len krôčik ku prázdnomu gestu. Kumulovanie pomenovaní zároveň posilňuje rytmickú plynulosť, zvukovo-rytmický tok básní, na ktorom Plávkovi veľmi záleží; je to aj jedno z ech ľudovej piesne. A čo je vari najpodstatnejšie — sústreďovanie rovnorodých výrazov, zaostrovanie obrazu zvyšuje mieru estetickej komunikatívnosti a konkretizácie zážitku z tejto poézie.

Príroda sa stáva východiskom i „kontrolou“, „korektívom“ plávkovských obrazov. Verše básnika sú pretkané metaforickým a metonymickým spojením dvoch substantív, z ktorých aspoň jedno má konkrétny prírodný záber (o tejto „morfológii“ Plávkových trópov pozri aj Gregorec, 1972, s. 23—24 a i.): *brána oldomášu*, *škára pokory*, *corgoň hôr*, *pravda skál*, *modlitby pôda*, *záplaty roličiek*, *čemer hôd*, *bolesti stržne*, *plag sokrvice*, *mrk cengárky*, *kolembačky hôr*, *prorocťvá jesene*, *bunda snov*, *testament strniska*, *srd mrazu*, *cencúľov náušnice*, *štedrota páperia*, *bobuľa horúčky*, *vetra bozk*, *šašina smrti*, *mrazu okále* a i. Pripomeňme si v tejto súvislosti Baginovo zistenie, že „súčasná slovenská literatúra má v Andrejovi Plávkovi svojho najlepšieho plenéristu“ (1977), vášnivého milovníka prírody.

Spätie človeka a prírody je u Plávku dvojvtedné; na jeho zvýraznenie autor používa celú škálu pomenovaní, ktoré ohlášajú konkrétny kraj, lokalitu, situáciu, scenériu deja. A je tu ešte základný komunikačný oblúk — vzťah človeka a človeka. Dostávame sa tak k ďalšej charakteristickej oblasti básnikových jazykových prvkov — k dialektizmom, hovorovým, ľudovým a krajo­vým slovám (pri kvalifikátoroch vychádzame z údajov v Slovníku slovenského jazyka, 1959—1968 a v rubrike Čítame SSJ, KS, roč. 1—6). Uvedené výrazy roztvárajú východiskový priestor autorovho umeleckého záberu, približujú atmosféru reálií, detailizujú básnikov obraz sveta; cez ne autor stupňuje svoje citové, expresívne zaujatie na výpovedi. Dialektizmy sa takto v organizme umeleckého textu nestávajú „folklórnou“ ozdobou či ná-

lepkou; prerastajú rámec vlastnej sústavy a pôsobia ako štylisticky príznakové, funkčne uspořobené prvky, bez ktorých by si básnický prejav zatienil zázemie prvotnej inšpirácie (porov. využitie tejto vrstvy výrazov aj v poézii P. Horova; pozri Sabol — Vaško, 1976). Príklady: čo z *beľčova* nového veku / siaha už po vesmíre (1973, s. 197), švihrovská huči *cintorom* (s. 229), *nebantovať* číhajúci sen (s. 296), ja tvojho *beľaha!* (1972, s. 169), *bľachových* zvoncov / čačané hulákanie s. 112], i *borsuk* z Roháčov pritulí slnce k lícu (s. 146), na jarky, *brcule*, prítuľnú starú lysku (s. 131), *cimbaláš*, struny bi, basista, zvrťaj basu (s. 156), mních k tancu *cindrušky* z pivníc mok donesie (s. 147), ujček, pristavteže / za *paklík dohánu!* (s. 128), a keď už odkvitla jesenná lúčna *drišťal* (s. 163), Mladost sa usmeje v opleckoch, na *fertuškách* (s. 156), i svrčky rozkrútiť bohému *frndžalku* (s. 146), na klinec soboty / zavesil kapsu *hajči* (s. 108), s mladými nôtím *het* (s. 172), kam ten prostredný, ech, kam sa to len *chabre* (1972a, s. 62), maďarský *kontrášik* k nemu si *pritrúťňa* (1972, s. 197), sváko, a to seno nech vás *nekrenkuje* (s. 273), blúdili hmatkajúci / v tej sveta *krúťeli* (1973, s. 250), musí sa variť *kulaša* (1972, s. 108), už je tu valaška alebo *kvakuľa* (s. 156), kde bieda s *lápsikom merindu* naháňa si (s. 147), vitaj, vitaj, / *Marmurienka*, biela panna (s. 133), vedľa, skraja briežkov mráz sa v ľade *mřždi* (s. 317), kde sme si *merindu* i s detstvom *nahali* (s. 155), v *pajte* sme diabľovi ľstivý chvost prištipli (s. 189), pstruh ikry položí do mŕtvej vody *pipne* (s. 179), prehnili *slzaje* zemianskych mostov slávy (s. 137), *smrdíakom strundžený* z klásovia tká si *háby* (s. 131), jedli len *švábku* v nej a riedku *šajtlavú* (s. 130), kde *štrágali* sa s ešte väčšou biedou (s. 244), tým tupým *hastrošom*, *žaplúňom*, *rozparencom* (s. 159), no na hnát *šalbiara* mrzkého pošle hada (tamže), ako si *korienky orecha* / *šepolia* o pancieri (1972 a, s. 52), všetky túžby *po šlógach* fabrická okarina (1972, s. 120), nárekom *divým* / sa *šmiera* Meluzína (s. 52), šesť smädnych vodotryskov / *štimuje* gágory (s. 108), a *fabrik* vyrástlo, *štokovcov* celé hrče (s. 172), snovaný *švábom* vzbúr a trávou *cintorínov* (s. 138), a koľkí *tatašli* synovia zhavranelí (s. 192), druhý *toť* hral sa na *žajdli* (s. 206), *vychráč* sa krvavo za šľubne útlým štiepkom (s. 191), ešte som srdce *nevyčrpkal* do dna (1972 a, s. 24), by si z neho plod svoj *vypelňala* (1973, s. 77), nebude výčítiek, keď krivý *vachtár* húka (1972, s. 130), i *vartáš* svitania, krepčiaci s mladou chasou (s. 171), kým zas znovu *zachundolia* (s. 313), a skúsím *zvirgať* ešte raz (1972 a, s. 45), nech v každom počíne ľudia ho *zbačia* (1972, s. 171), kým *zdrugá* na salaš, ešte bozk na habarku (s. 145), v oblokochoch *zmřždi* tvár úšľabkom storakým (s. 132), ľadže ti ho, *žabčúň* (s. 304), *ždibôčka* šťastia pod oblohou (s. 116). Okrem výrazov, ktorých hlavná subjektívna a expresívna nálož sa sústreďuje v koreňových

morfémach, autor naznačuje jedno zo svojich jazykových žriediel aj tvaroslovnými a slovotvornými osobitosťami zdedenými z rodného kraja. Z jednotlivostí uvádzame: *očistomok, kosodrevie, klčnisko, chlapčiča, skáľa, rapčalo* (subst.), *zrebie, prúfa, s orlímä očima, od holi, synia*. Pri slovesách s dubletnými tvarmi si básnik, prirodzene, vyberá variant s alternáciami, ktoré signalizujú expresívne zafarbenie: *blyskoce, sklokoce, klepoce, vrce sa, mece, prskoce, schyce, džavocú*. Osobitnú pozornosť z tvaroslovných javov si zasluhujú prídavné mená s dvojhláskami *ie* a *ô* na miestach *é* v spisovných tvaroch: *Sivieho, Janka Divnieho, také, samie, mladô, starô, posadnutô, každô, hotovô, Ostrô, zhotovanô, zlô, dobrô, pamätnô, chránenô, samô, akô, smelô, ustaranô, dohodnutô* atď. V používaní týchto tvarov, pripomínajúcich básnikovi „ovzdušie“ domova, treba hľadať zárodoky obľúbenosti dvojhlásky *ô* v rozoberanej poézii a jej pôsobivé upotrebenie na eufonické ciele: nech si zatancuje / *mladô* a či *starô* — / do *nôh* vietor duje, / všetko povstávalo. / Volá víchor, volá, / volá do výskotu — / ak vám taká *vôľa*, / teraz moju *nôtu*... (1972, s. 152—153); I *Ostrô* natiahne striebristé prísne temä / a už mi v pamäti jak v knižke preberá — / *rôčky* sa ohlásia i stúlia zahanbene / jak s *vôňou* na skalách *štípôčky* cíperia. (s. 155) Možno zhodne s J. Felixom [op. cit., s. 111] konštatovať, že „dialektizmy, liptovské slová, majú pre Andreja Plávku priam magickú auru... Za tými slovami chveje sa mu kus detstva a mladosti“.

Upozornili sme už na podobné vyfaženie nárečových prvkov v poézii P. Horova. Pri porovnávaní horovovského a plávkovského princípu vo využívaní dialektizmov, resp. rodným krajom voňajúcich výrazov v našej poézii treba poznamenať, že čím je pre Horova — motivicky a jazykovo-tematicky — *valal*, tým je pre Plávku *hora* (o mieste tohto výrazu v Plávkovom básnickom slovníku porov. napr. Šabík, 1972, s. 166). Prvý jazykovo vyrastal vo východoslovenskej dedine na rovine, druhý sa napájal z liptovských hôľ — ide o dva protikladné, ale komplementárne archetypy. Plávka je vo využívaní dialektizmov „vrchárskym“ pendantom Horovovej jazykovej a básnickej nížiny.

Za typickú črtu Plávkovkej poézie možno pokladať kontinualnosť jazyka a štýlu. V jeho výraze je echo ľudovej piesne, balady, rozprávky, ktoré stáli pri zrode modernej spisovnej slovenčiny, a ozvena jankokráľovských, hviezdoslavovských, kraskovských a iných jazyko-vo-štylistických variácií. Jedným z prejavov „ohlasu“ básnických predchodcov a spolupútnikov v tvorbe A. Plávku sú citáty a parafrázy z ústredných motivických a jazykovo-tematických pásem ich básnického výrazu; na ilustráciu uvádzame niekoľko ukážok: *Duma bratislavská* hrdého Janka Kráľa (1973, s. 334), *Topole* vyrástli do vý-

šav jasných, / ich lístie posielala šum Vašich básní / široko-ďaleko, cez hory-doly, / ku srdcu národa, k otcovej roli. / Sto ráz sa zmrákal, nebolo sily, / nádeje havrany zakosílili. / *Otroci, baníci v poddaných zemi* atď. (báseň *Ivanovi Kraskovi*, 1973, s. 58); No mám od teba ja list dopísaný, / list javorový z Jasnej Poľany (báseň *Na rozlúčke s Jánom Kostrom*, 1977, s. 294); To letné nebo sa už zosypalo... / Osuheľ sadla i tam na nížinu / a smútkom stfpli tvoje valaly (báseň *Na rozlúčke s Pavlom Horbom*, 1977, s. 295) a pod. Na konci tohto vyjadrovacieho postupu stoja autorove variácie na vlastnú tému: kol zeme-gule ovinieme / zelenú mieru ratolesť! (1972, s. 228); Keď som začal písať verše z noci, z rána (1973, s. 219). Takto parafrázovaný výraz, motív, symbol ocitá sa v novom kontexte, roztvára svoje pôvodné i nadobudnuté konotácie na spôsob aktualizácie frazeologických spojení. Plávka si teda „privlastňuje“ autora aj cez jeho vlastný text.

Plávkova tvorba jazykovo vari najviac nasiakla Hviezdoslavom; ide najmä o poetizmy, abstraktné, knižné prvky, výrazový pátos, prejavujúci sa predovšetkým v lexike, ale aj vo vetnej stavbe. Za takúto syntaktickú črtu treba pokladať plávkovskú inverziu typu prívlastok + predložka + rozvíjané substantívum (*sivých do oči, horkých do piesní, snehovej na guli, spízleho spod kepeňa, smutných do predtých, vlastnom po obydlí, tvojej spod odiedzky, takej do úlohy, krásne na Pohronie, veľkú na oslavu*; tento typ inverzie taký typický pre Hviezdoslova uvádza aj J. Mlacek, 1972, s. 137—138), ktorá sa vyskytuje najmä v začiatočných básnikových zbierkach. Neskôr si Plávka uvedomuje „patinu“ tohto — ale aj iných — syntaktických javov, „synchronizuje“ svoj výraz, a tak sa aj z jazykovo-štylistického hľadiska naplno zaraďuje do vývinového prúdu modernej slovenskej lyriky.

Základné výrazové pásma Plávkovej poézie pokrývajú aj jeden z jeho konštantných prvkov, v ktorého stvárnení sa Plávka stal výrazným reprezentantom našej občianskej lyriky, — tému Povstania (podrobnejšie Bagin, 1976).

Nemožno pochybovať o úprimnosti, precítení a zvnútornení Plávkovo básnického vyjadrenia. A tak treba chápať aj jeho čisté vyznanie a poslanstvo (1972, s. 173—174): „A keď už vyhasne i zrak môj, zvädnú sily, / bár by ma prikryla len moja rodná zem — / ja v piesni ohlase, čo stále vo mne žili, / spev lásky k Liptovu i v smrti dopoviem / jak toľkí predo mnou, čo žili svojmu ľudu. / Mňa ak chcú spomínať — v tých piesňach nech ma budú.“

Filozofická fakulta UPJŠ
Prešov, Grešova 3

LITERATÚRA

BAGIN, A.: Príspevok k typológii poézie Andreja Plávku. Slovenská literatúra, 23, 1976, s. 133—150.

BAGIN, A.: Pamäti ako vývin človeka v dobe. Slovenská literatúra, 24, 1977 (v tlači).

FELIX, J.: „Biela skala“ poézie Andreja Plávku. In: A. Plávka, Liptovská písňala. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957, s. 107—113.

GREGOREC, J.: Syntéza Andreja Plávku. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972. 253 s.

MLACEK, J.: Podoby inverzie v slovenskej poézii. Slovenská reč, 37, 1972, s. 129—140.

PLÁVKA, A.: Pramene. (Vybrané spisy Andreja Plávku. Zv. prvý.) 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972. 372 s.

PLÁVKA, A.: Testament. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972 (a). 75 s.

PLÁVKA, A.: Úroda. (Vybrané spisy Andreja Plávku. Zv. druhý.) 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1973. 357 s.

PLÁVKA, A.: Moje najmilšie. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977. 307 s.

SABOL, J. — VAŠKO, I.: Poznámky o dialektizmoch v básnickom diele Pavla Horova. Kultúra slova, 10, 1976, s. 39—43.

Slovník slovenského jazyka. I—VI. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968.

ŠABÍK, V.: Chvíľa rozmýšľania o básnikovi. In: A. Plávka, Všade ňa vidím. Bratislava, Tatran 1972, s. 161—167.

URBANČOK, M. a kol.: Čítame Slovník slovenského jazyka. Kultúra slova, roč. 1—6 (súbor článkov a štúdií).

Ráztoky

[*apelatívum a toponymum*]

VLADO UHLÁR

Okrem niekoľkých dedín a viacerých častí obcí a osád s názvom *Ráztoka/Ráztoky* je na Slovensku i vyše stovky takýchto názvov lúk, rolí, dolín s potokmi a potom aj hôr a vrchov s lúkami a poľanami nad nimi.¹ K spopularizovaniu tohto geografického názvu prispel aj

¹ Okrem vlastného výskumu z terénu a máp doklady čerpám z kartotéky chotárných názvov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. — A. Habovštiak v knihe Oravské chotárne názvy (Banská Bystrica 1970) uviedol iba z Oravy 24 názvov: 16 *Ráštoki*, 4 *Ráštoka*, 1 *Rástočno*, 1 *Rástočni potok*, 1 *Pod Ráštoki*, 1 *Nad Ráštoki*.

Milo Urban románom *Živý bič* [1. vyd. 1927], v ktorom sú *Ráztoky* miestom deja. V povedomí nášho národného kolektívu zaujali názvy typu *Ráztoka* primerané miesto nepochybne i vďaka zvukovým hodnotám samého názvu a istým, až poetickým predstavám pridruženým k nemu z jeho významu, hoci jeho apelatívny základ je málo známy a väčšmi iba domýšľaný ako konkrétny.

Obec *Ráztoky*, ležiaca 6 km poniže Liptovského Mikuláša, bola nevýznamná dedinka, nepochybne veľmi stará (prvá listinne doložená obec v Liptove, a to k r. 1229; r. 1360 sa už bezpečne spomína dvojce *Ráztok*). Málo známa je i dedina *Ráztoka* (9 km na záp. od Podbrezovej) položená v doline medzi vrchmi; podľa dediny sú aj *Ráztocké lazy* a *Ráztocká hoľa* v jej chotári. Nemožno nespomenúť ani názov dediny *Ráztočno*² (5 km na sev. od Handlovej), utvorený slovotvornou príponou *-no*. Na východnom Slovensku v okrese Svidník je dedina *Roztoky*, teda v názve je predpona *roz-* práve tak ako aj v ostatných názvoch takého istého pôvodu v nestredoslovenských jazykových oblastiach (porov. *Roztočky*, kopanice v západoslovenskej oblasti v Sobotišti neďaleko Senice).

Iba úchytkom sa pristavme pri dvoch podobách predpony *raz-* a *roz-* (+*orz-*) v týchto toponymách (miestnych menách)³, z ktorých podoba *raz-* v strednej slovenčine a v spisovnom jazyku patrí k vrstve praslovanských javov vlastných centrálnej karpatsko-dunajskej oblasti⁴ — tento jav je aj v slovách *rakyta*, *ražeň*, *rázsocha*, *rázvora*, *rázštep*, *rázsvit*, *raždie*, *rázporok*, *rázcestie*, zastar. *rázputie*, *Rázdiel* (vrch medzi Veľkými Uhercami a Skýcovom) a obdobne v názvoch honov a rolí *Raveň*, *Ravence*, *Ravný diel* (Vlkoľinec), alebo v slovách *lakeť*, *vlani*, *lanský* a pod.

V tomto článku predmetom nášho záujmu je apelatívum (všeobecné podstatné meno) *ráztoka* zo sémantického hľadiska, jeho základný význam a postupné posúvanie jeho významu, ktoré možno približne

² Názov dediny *Ráztočno* utvorený v zhode s mnohými miestnymi názvami (najmä na strednom Slovensku) slovotvornou príponou *-no* (porov. *Brodno*, *Strečno*, *Brusno*, *Rudno*, *Pravno*, *Kolačno*, *Morovno*) je situačne priliehavý. Už v praveku sa tu roztáčali cestné smery na Pohronie (v smere dnešnej cesty na Žiar nad Hronom) a jednak strmo popod vrch Strach cez chrbát pohoria Žiar do Turca a hore do Poľska, ako dosvedčujú z tohto prechodu hojné nálezy sílexových nástrojov (i oštepí) lengyelskej kultúry (najstaršia fáza mladšej kamennej doby). V stredoveku bola v *Ráztočne* colnica.

³ Porov. aj L. NOVÁK: Prípady *rat-*, *lat-* za praslov. *+ort*, *+olt* v slovenčine. In: Zborník na počesť Jozefa Škultétyho. Martin, Matica slovenská 1933, s. 576—606. O slove *ráztoka* sa zmieňuje na s. 581—582.

⁴ KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky I. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, SPN 1974, s. 132 n.

dobre poznať aj z toponým, a najmä z chotárnych názvov našej krajiny.

1. Názov obce *Ráztoky* takmer v strede Liptovskej kotliny a situačne korešpondujúce názvy lúk, pasienkov a rolí zo širšieho povodia väčších vodných tokov, ako sú napr. *Ráztoky* v Pažiti pri rieke Nitre, podobne v Žabokrekochoch nad Nitrou, Bystričanoch, Zemianskych Kostolanoch (*Horné* a *Dolné Ráztoky*, bežnejšie už *Horné* a *Dolné Rohožia*); *Ráztoky* vo Vrbí v Liptove pri Váhu (už zatopené); *Za Ráztoky* — role pri Váhu v Liptovskej Teplej; *Ráztoky* vo Vrhovom pri Piešťanoch; *Ráztoky* v povodí Ipľa v Kalinove powyše Lučenca a *Ráztoky* v Rybe (dnes Ipolyszög v Maďarsku) — najlepšie ponúkajú pochopiť pôvodný význam apelatíva *ráztoka*, ktoré sa stalo základom názvov lúk, rolí, dolín, vrchov a dedín pri nich.

Porovnajme situáciu a výklad ľudových informátorov:

Ráztoky v Pažiti pri rieke Nitre. Pôvodne priestor zaplavovaný vodou, prenikaný ramenami a stružkami rieky, zjavné aj na katastrálnej mape z r. 1869, „taká chrabač, kričiny, maras, nanič lúky, ale teraz (v súčasnosti po úprave koryta) znamenité role“.

Ráztoky, pole, lúka v Lopeji (časť Podbrezovej): „bývala zalíata Hronom“.

Ráztoky, pole v Badíne poniže Banskej Bystrice: „pole, kde sa tok Hrona rozdeľuje do dvoch častí“.

Ráztoka, lúka a role v Turčianskom Petre: „pri vtoku Trebostovského potoka do Turca“.

Za Ráztokou, lúka v Uhorskom pri Lučenci: na nej „voda vytvárala mŕtve ramená, u nás nazývané *ráztoka*“.

Ráztoka v Rybe: „lúka, kde sa Ipeľ vylieva“.

Uvedené výklady utvrdzajú poznatok, že apelatívum *ráztoka* je derivatívum utvorené predponou *roz-/raz-* zo slovesného základu *tek-/tok-*⁵, známeho v slovesách *tiecť*, *točiť*, *stáčať*, *utekať*, *roztekať sa*. V pôvodnom význame označuje miesto a širší priestor okolo neho, kde sa rieka roztekala, tvorila viacej drobných ramien a v čase vysokého vodného stavu zaplavovala príslušnú zníženinu, zanášala ju múlom, takže postupne sa v takýchto mokradiach vytvárali lúky, napokon aj veľmi kvalitné role a pri nich vznikali aj osady, hoci aj na miernej terase. V tomto zmysle boli charakteristické liptovské *Ráztoky* na nízkopoloženej nive rieky Váhu takmer v strede Liptovskej kotliny, ktoré

⁵ Pôvodný význam slovesa *tiecť* — *tečiem* je nielen v súvislosti s vodou a kvapalinami (no aj sypkými hmotami) „plynúť“, ale aj „bežať“, porov. *utekať*, *pretekať sa*. V odvodených slovách zo slovesného základu pravidelne býva -o- stupeň, porov. *tok*, *potok*, *prítok*, *prietok*, *odtok*, *výtok*, *stok* (= prameň), *roztok* (v chémii), *zátoka*, *ráztoka*, *patok*, *patočina*.

práve preto v súčasnosti zanikli, lebo ich zaplavili vody jazera nad priehradnou hrádzou vodného diela Liptovská Mara. Pôvodne teda *ráztoka* nepomenúvala vody, ale terén, kde sa voda rozlievala.⁶

Uvedený príklad apelatíva *ráztoka*, konkretizovaný aj geografickou situáciou, je sémanticky v protiklade s poňatím, že ide o sútok riek, teda kde z nášho súvekého hľadiska ide o ústie. Porov. aj miestny názov z Oravy *Ústie*, doložený od r. 1550 (teraz po zaplavení pôv. obce nová obec má názov *Ústie nad Priehradou*). Pri ráztoke ide o terén, pri ktorom sa síce riečny tok členil, najmä z hľadiska postupu dolu prúdom, naproti tomu ústie svojím významom označuje miesto, kde sa vodné toky spájajú, najmä z hľadiska postupu človeka proti prúdu rieky. Apelatívny význam slova *ráztoka* a *ústie* je zjavne odlišný a tak sa využíval v geografických názvoch.

2. Z hľadiska fyzického zemepisu Slovenska je charakteristické, že značná časť názvov *Ráztoka*, príp. *Ráztoky* sa z pôvodnej nížinnej oblasti a z priestorov veľkých kotlín dostala do vrchárskej oblasti, do úzkych dolín medzi vrchy. Doliny sú nielen sprievodným produktom vrchotvornej zemskej činnosti, ale aj erozívnej činnosti vôd, vyhlbujúcich doliny medzi vrchmi. A v tejto oblasti podľa psychického založenia človeka postupujúceho do vrchov je dôležité miesto, kde sa z úzkej doliny odlučuje menšia nová dolina, kde sa doliny rozvetvujú, „roztáčajú“. Pre tieto menšie hlboké doliny vo vrchárskej oblasti, ráztoky, ktorých osídľovanie spolu s hospodárskym využívaním (drevárstvo a ovčiarstvo) nastalo až v pokročilom stredoveku, sa využívalo pomenovanie *Ráztoka*.⁷

Dodatočne sa Ráztokou pomenoval malý horský potok, ktorý tiekol stiesnenou dolinou. Takéto malé ručaje zvyčajne nemajú pomenovanie a neraz iba zásahom kartografov sa názov doliny použil na pomenovanie ináč bezmenného potôčika.⁸

Do Čierneho Váhu spod Nízkych Tatier sa vlieva rieka Ipoltica (tečie spod Veľkého boka, 1728 m, nazývaného pôv. Ipolt), ktorá sa v hornej časti

⁶ Obdobne možno vyložiť názov veľkého východonemeckého prístavu *Rostock* na pôvodnom území niekdajších pobaltských Slovanov ako miesta, kde sa rozlievala rieka už pri vyúsťovaní do mora a pri ňom osady a mesta *Roztoky/Roztok (Rostock)*.

⁷ MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, 1. vyd., Praha 1957, s. 416, vykladá slovo *ráztoka*, z valašského nárečia (so stredoslovenskou predponou *ráz-*), ako „horský potôčik“ často v lete vysychajúci a prenesene aj jeho dolina.

— S mojím výkladom (v liste) vyslovil súhlas doc. Rudolf Šrámek z Ústavu pro jazyk český v Brne, spresnil ho, za čo mu vyslovujem úprimnú vďaku.

⁸ Porov. i môj článok *Hydronymia Liptova*, Slovenská reč, 40, 1975, s. 212 —219.

zvážšuje prítokom z bočnej menšej doliny nazývanej *Ráztoka*. Hájovňa *Ráztoky* je zasa tam, kde z tejto doliny vyššie k hrebeňu odbočuje Driečna dolina (v smere na sedlo Priehybu, 1190 m, a na Helpu na Horehroní).

Podľa doliny dostáva názov aj osada laz. V Zázrivej na Orave sú *Ráztoky* dolinou a potom lazmi po stranách dvoch potôčikov, jedného vyvierajúceho spod Okružlice (1075 m) a druhého stekajúceho spod Javorinky (1208 m). Podľa tejto doliny dal M. Urban v románe *Živý bič* názov svojej dedine, v ktorej sa dej odohráva.⁹

Obdobný pôvod majú aj *Ráztoky*, ako názov osady v Makove, okr. Čadca; ďalej *Ráztoka*, osada vo Veľkom Rovnom, okr. Žilina; *Ráztoka*, už časť Lazov pod Makytou; *Ráztoka*, osada Hornej Maríkovej; *Jóbova Ráztoka* vo Veľkom Borovom v Liptove; podľa Lexikonu z r. 1927 je *Ráztoka* (nárečovo azda *Roztoka*) aj samota v Kobylniciach, okr. Bardejov. *Ráztoky* sú aj štvrť v Spišskej Novej Vsi.

Ráztoky sú aj dolina (a role v nej) v Liptovskej Lúžnej (na turistickej mape raz sa píše *Ráztočná*, inokedy *Ráztocká dolina*). *Ráztočné* je dolinka rieky Tepličianky na sever od kúpeľov Lúčky v Liptove. Potok *Ráztoky* sa uvádza na turistickej mape poniže Chlebníc na Orave. Podobne potok *Ráztoka* ako prítok Blatnej, ktorá vteká na Orave do Mutniansky. (V poľskej časti Oravy sa obec úradne píše *Roztoki*.) *Ráztoky* sú podľa turistickej mapy potok, vtekajúci do Rajčanky spod Fačkovského sedla. Na turistickej mape Veľkej Fatry sú *Ráztoky* potok v Nolčove, tečúci spod Kliačika (1242 m) dolu Veľkou dolinou.

3. Napokon je celkom pochopiteľné, že metonymickým postupom podľa úzkej doliny s názvom *Ráztoka/Ráztoky* sa takýto názov preniesol aj na pomenovanie hory (lesa), grúňa, hórnej lúky a prípadne aj vrchu nad dolinou a poľany na ňom.

Ráztoka (1953 m) je výrazný vrch medzi Žiarskou a Jalovskou dolinou v Liptove. *Ráztoka* je kopec nad ústím dvoch dolín vo Veľkom Rovnom. Vrch *Ráztoky* (azda *Roztoky*) je pri Humennom. V chotári dediny *Ráztoka* je vrch *Ráztocké seče*, v chotári Jasenia *Ráztocká hola*, tam v Nízkyh Tatrách je aj *Ráztocká poľana*. Nad Vrútkami je hora *Ráztočný grúň*. V Zábiedove na Orave je hora *Pod Ráztoky* a *Nad Ráztoky*.

4. V súlade s týmto významovým posunom sa stal rázťokou aj horský úval, po ktorom stekajú vody, ako sa to zachytáva nie veľmi príľehavo a celkom úzko v Slovníku slovenského jazyka IV (s. 704)

⁹ Z listu z 1. februára 1970: „*Ráztoky* zadreli mi do pamäti v Zázrivej. Tam ony tvoria jednu zo zázrivských dolín či lazov, a keď som písal *Živý bič* a hľadal som príľehavý názov pre svoju dedinu hrdinu, nevdojak sa mi vynorili v pamäti... Až neskoršie z rozličných máp som sa presvedčil, že takých *Ráztok* je na Orave i v Liptove viac a že som dobre urobil, keď som ich trochu spropagoval...”

s citáciou zo spisovateľa Ruda Morica (Srniec dlhým skokom zmizol v ráztoke).

Súčasný rozvoj jazykovedného štúdia a výskum slovenského jazyka si žiada riešiť i problematiku slova *ráztoke*, frekventovaného v slovenskej toponymii, najmä v chotárných názvoch, ktorých výskum na Slovensku patrí k štátnym úlohám Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

Ružomberok, ul. 5. apríla 1

ROZLIČNOSTI

Prečo hrniec, ale zvonec?

Používatelia spisovného jazyka pochádzajúci z tých oblastí nášho národného jazyka, v ktorých nie sú dvojhlásky, si musia osobitne uvedomiť a osvojiť slová a tvary s dvojhláskami. Niekedy je to možné na pozadí istých paralelných javov v spisovnom jazyku a v príslušnom nárečí, ale pri slovách so zakončením *-iec* a *-ec* nijaká paralela nie je. Slová typu *hrniec* a *zvonec* majú totiž v niektorých nárečiach rovnaké zakončenie, a to *-ec* (*hrnec* a *zvonec*). Aj v spisovnom jazyku majú slová typu *hrniec* a typu *zvonec* čosi spoločné. Pred spoluhláskou *c* je pohyblivá hláska, resp. dvojhláska (*ie* a *e*), ktorá v nepriamych pádoch odpadá (*hrncea*, *zvonca*).

Obidva typy sa však odlišujú tým, že v type *zvonec* ide o zreteľnú príponu *-ec* so zdrobňovacím významom. To značí, že po vynechaní prípony *-ec* nám ostane základné podstatné meno, ktoré sa vyskytuje aj samostatne. Porovnajme príklady: *diel-ec*, *zvon-ec*, *stol-ec*, *klin-ec*, *dub-ec*. Nemusíme tu uvádzať nezdobnené odvodeniny typu *slepec*, *kupec* a pod., lebo tieto podstatné mená sú utvorené od prídavných mien a slovíes a ich odvodenosť je celkom zreteľná. Slov s príponou *-ec* (v oboch typoch) je v slovenčine veľa a v súčasnosti sa takto tvoria ďalšie slová.

Naproti tomu slov so zakončením *-iec* je málo. Ich počet je uzavretý, ďalšie slová sa takto netvoria. Ide o tieto slová: *veniec*, *koniec*, *hrniec*, *čepiec*, *nebožiec* a zemepisný názov *Turiec*. Zakončenie *-iec* pri týchto slovách nemožno zo súčasného hľadiska hodnotiť ako príponu. To čo predchádza pred zakončením *-iec*, sa nevyskytuje v súčasnej

slovenčine ako samostatné slovo, ale slúži (ako viazaný základ) na odvodzovanie zdrobnenín. Porovnajme príklady: *ven-*, *kon-*, *hrn-*, *čep-*. Slovo *tur* sa dne používa len v zoolologickej nomenklatúre a výraz *nebožiec* je germánskeho pôvodu (z pôv. *+nabagaiza-*, dnes *Näber*; porov. V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského 1. vyd. Praha 1957, s. 321). Dvojhláska v týchto slovách vznikla po prehodnotení prízvuku, ktorý sa posunul z poslednej slabiky (tvorila ju spoluhláska *c* so slabým jerom, ktorý potom zanikol, teda *-cъ*. V niektorých nárečiach je dvojhláska aj v slovách *otiec* a *juniec*, pri ktorých sa v spisovnom jazyku ustálila podoba so zakončením *-ec*, t. j. *otec*, *junec* (porov. E. Pauliny, Fonologický vývin slovenčiny, 1963, s. 137).

Slová na *-iec* majú pohyblivé *ie*, ktoré sa pri skloňovaní vypúšťa, tak ako sa vypúšťa pohyblivé *e* v slovách na *-ec*. Iba v slove *nebožiec*, ako aj v iných slovách cudzieho pôvodu (porov. typ *kaštieľ*, *tanier*) je *ie* pevné, ostáva vo všetkých tvaroch. Aj preto, že v slovách na *-iec* je pohyblivá hláska podobne ako v slovách na *-ec*, chybne sa v nich niekedy píše a vyslovuje namiesto dvojhlásky *ie* samohláska *e*, t. j. napr. *hrnec* namiesto *hrniec*, prípadne zasa naopak v niektorých slovách na *-ec* sa píše a vyslovuje dvojhláska *ie*, napr. *zvoniec*, namiesto *zvonec*.

K. Palčovič

Mylne pochopený predpredaj

Odkedy sa v Bratislave nepredávajú lístky na cestovanie mestskou hromadnou dopravou priamo vo vozidlách, ale si ich treba vopred kúpiť v predajniach, každá takáto predajňa je označená takýmto nápisom na pestrom plagátiku: *Predpredaj cestovných lístkov*. Iniciátor týchto nápisov zrejme vychádzal z predpokladu, že keď sa tie lístky musia kúpiť pred vstupom do vozidla, je to predpredaj. No predpredajom sa rozumie niečo celkom inšie.

Kto chce ísť do kina, do divadla alebo na zábavu, môže si kúpiť potrebný lístok pri pokladnici. Ak si však chce taký lístok zabezpečiť včiasie (aby ho mal istý) alebo sa chce vyhnúť stisku v čase pravidelného predaja, jednoducho si kúpi lístok včiasšie, t. j. v predpredaji. Je to skutočný predaj tých istých lístkov, ktoré inak dostať tesne pred otvorením kina, divadla alebo pred začatím zábavy, ale v inej, včiasšej hodine (prípadne aj v inom dni). Takýto predpredaj existuje aj pri železničných pokladniciach, kde si tiež možno kúpiť lístky včiasšie, alebo pri pokladniciach diaľkových autobusov, kde si cestujúci môžu včiasšie obstaráť miestenky.

Z uvedeného vyplýva, že o predpredaji možno hovoriť len vtedy, keď si nejaký lístok môžeme zadovážiť včasnšie, a nie až v čase určeného predaja. Lístok sa kupuje v tej istej alebo hoci aj v inej pokladnici, ale sa kupuje mimo riadneho predaja. Sú to teda dva úkony — (riadny) *predaj* a (včasnší) *predpredaj*.

Pri lístkoch mestskej hromadnej dopravy je len jeden úkon — riadny predaj. Lístky sa kupujú vopred a odkladajú sa doma na príhodnom mieste, alebo sa nosia v peňaženke a použijú sa až pri vstupe do vozidla, kde sa musia predpísaným spôsobom označiť — „štiknúť“. Pri týchto lístkoch niet nijakého predpredaja, ako je v spomínaných prípadoch, preto sa v súvislosti s ich predajom vystačí s nápisom *Predaj cestovných lístkov*.

J. V. Ormis

SPRÁVY A POSUDKY

Slováci v dejinách jazykových vzťahov

Pramenný materiál k dejinám slovenského jazyka, ktorý je uložený v našich i zahraničných archívoch, sa postupne dostáva do rúk slovakistov, širokej slovenskej kultúrnej verejnosti a slavistov. Systematicky sa zbiera už dlhší čas pre chystaný *Historický slovník slovenského jazyka*, ktorého základnú koncepciu s ukázkami spracovania hesiel priniesol *Ukážkový zošit* (1973). Tento materiál sa stáva predmetom rozboru bádateľov nielen v odborných štúdiách, ale aj v samostatných monografických prácach. Záujem o výskum dejín Slovákov a slovenčiny sa u nás stále zvyšuje ([]. Stanislav, E. Pauliny, R. Krajčovič, M. Kučera, J. Dekan]. Nedávno sa dostala na náš knižný trh originálna práca J. Doruľu *Slováci v dejinách jazykových vzťahov* (Bratislava, Veda 1977, 136 s.).

Ako prípravu na túto monografiu autor publikoval celý rad príspevkov s materiálovou dokumentáciou z 15.—18. storočia, ako na to upozorňuje v úvodnej časti. Ide o viaceré príspevky z rokov 1966—1974 (niektoré vyšli aj v *Kultúre slova*). Teraz autor predkladá verejnosti súvislý výklad výsledkov svojho skúmania dosiaľ neuverejnených rukopisných textov i publikovaného materiálu. Ide o ucelené dielo zamerané na jazykové kontakty, ktoré mala slovenčina v období od 15. do 18. storočia so susednými jazykmi.

K úvodnej kapitole práce sa organicky pričleňuje časť zaoberajúca sa postavením slovenčiny v rámci slovanských jazykov. Autor v nej, ako i v záverečnej časti na základe viacerých jazykových javov vyvracia tvrdenie o českom pôvode východoslovenských a západoslovenských nárečí i etnika a jazyka Vefkej Moravy.

Autor tejto publikácie je známy z viacerých prác s tematikou dejín slovenského jazyka, najmä však ako dobrý znalec slovnej zásoby slovenčiny predpisovného obdobia. Potvrdzuje to v ďalších kapitolách knihy, v ktorých ukazuje vzťahy a súvislosti, do akých sa dostala slovenčina vo svojom historickom vývine.

V kapitole *Latinčina* [s. 24—33] autor zdôrazňuje fakt, že latinčina popri funkcii bohoslužobného jazyka rímskej cirkvi bola oficiálnym jazykom uhorskej kráľovskej kancelárie a hodnoverných miest, jazykom náboženskej a náučnej spisby, beletrie, ale používala sa aj v korešpondencii v šľachtickom i meštianskom prostredí. Preniká do jazyka slovensky hovoriaceho zemianstva a meštianstva a stáva sa modelom pri tvorení slovenských slov a termínov.

Jazyk písaných prejavov na Slovensku, ktoré autor analyzuje, ovplyvnila však viac čeština [kap. *Čeština*, s. 34—46]. Slováci prijali češtinu ako praktický dorozumievací prostriedok v písaných prejavoch v čase, keď nemali svoj vlastný spisovný jazyk. Zatiaľ čo latinčina bola pre slovenčinu zdrojom a modelom obohacovania slovnej zásoby v administratívnej a právnej terminológii, čeština ako príbuzný slovanský jazyk vplývala na slovenčinu najmä v hláskovej a gramatickej rovine.

Používanie poľštiny, s ktorou sa stretáme v písomnostiach 16.—18. storočia, bolo v porovnaní s češtinou územne obmedzené na oblasť východného Slovenska [kap. *Poľština*, s. 47—54]. Slováci po nej siahli z rovnakého dôvodu ako po češtine. Používali ju ako prostriedok praktického písomného styku.

V porovnaní s uvedenými jazykmi nepoužívali Slováci ukrajinčinu v 16.—18. storočí v písaných prejavoch [kap. *Ukrajínčina*, s. 55—60]. Do slovenských jazykových písomností sa dostávali iba niektoré prvky ukrajinského jazyka v súvislosti s prítomnosťou ukrajinského etnika.

Dlhotrvaťce spolunažívanie slovenského a maďarského etnika v spoločnom štátnom útvere, bývalom Uhorsku, sa výrazne prejavilo v živej hovorenej, ale aj písanej slovenčine najmä v 17. storočí [kap. *Maďarčina*, s. 61—74]. Autor hovorí o troch ohniskách preberania slov maďarského pôvodu. Bolo to slovensko-maďarské pomedzie, spoločenské prostredie slovenského zemianstva a šľachty a uhorská feudálna administratíva.

Cechová organizácia a remeselná výroba, organizácia banskej výroby a baníctvo, mestská správa a súdnictvo sa na Slovensku spájajú s prítomnosťou nemeckého obyvateľstva už od 13. storočia [kap. *Nemčina*, s. 75—103]. Do živej slovenskej reči 15.—18. storočia sa podľa autora dostalo z nemčiny viacej slov ako z ktoréhokoľvek iného jazyka.

Slovenský hovorený jazyk sa vo zvýšenej miere kultivuje podľa autora najmä od 14. storočia, keď sa stal nástrojom dorozumievania v prostredí slovenského meštianstva, zemianstva a vzdelancov v hovorenej aj písanej podobe. Slovná zásoba slovenčiny sa vo svojom dlhom historickom vývine menila. Preberali sa viaceré slová z rozličných jazykov, mnohé zmenili svoju významovú stavbu, viaceré zanikli, ale súčasne vznikali aj nové slová. Na prirodzenej slovenskej jazykovej báze sa tak dotvára a ustaluje potrebná právna a administratívna terminológia, do ktorej sa prevzalo veľa výrazov najmä z latinčiny, ktorá bola vtedy v Uhorsku oficiálnym jazykom. Slováci

sa však často usilovali o primerané vyjadrenie latinských ekvivalentov v domácom slovenskom jazyku.

Práca J. Doruľa je ďalším významným prínosom k poznaniu dejín Slovákov a vývinu slovenského jazyka predpisovného obdobia. Je výsledkom dlhoročného zbierania, usilovného štúdia slovenských jazykových pamiatok 15.—18. storočia a svedectvom o tom, že slovenčina sa vyvíjala ako samostatný jazyk, že žila v nerozlúčnej spojitosti so životom slovenského etnika.

R. Kuchar

Kniha o výžive a kŕmení zvierat

(Labuda a kol.: Výživa a kŕmenie vysokoúžitkových zvierat v podmienkach veľkochovu. Bratislava, Príroda 1973. 452 s.)

Pre túto knihu — výsledok spolupráce viacerých autorov, aj zahraničných — je predovšetkým príznačné využívanie veľkého počtu termínov z chémie a špeciálne z výkrmu. Chemická terminológia sa tu používa podľa zaužívaných zásad, a to aj v takých komplikovaných termínoch, ako je *kyselina alfa-amino-propiónová*, *kyselina alfa-amino-beta-ditiopropiónová*.

Dobrá podobu majú aj špeciálne výkrmové termíny, ako napr. *kŕmno-bilančné pokusy*, *cukrovo-proteínový pomer*, *záhonové pasenie*, *dávkové pasenie*, *adlibitné kŕmenie*. Kým termín *samokŕmenie* sa zdá bežný, podoba *samokŕmidlá* je už menej bežná: azda by tu lepšie bolo používať termín *automatické kŕmidlá* alebo *kŕmne automaty*. Nesprávny je termín *elektropočítacia technika* (218), lebo tu nejde o elektrinu, ale pôvodne o elektrónky, dnes už ani o to nie; dosť vžitý je názov *počítačová technika*.

Nové termíny sa uvádzajú jednak s výkladom v zátvorkách, napr. *metabolická hotovosť (metabolic pool)*, jednak v rámci osobitných viet. Niekoľko príkladov: *Tie pochody, pri ktorých sa energia uvoľňuje, označujeme ako exogenické pochody* (56). — *Pre rozličné fyziologické pochody sa môže používať len časť potenciálnej energie živín, tzv. voľná energia* (57). — *Rozsah syntézy bielkovín a tým biologickú hodnotu bielkovín určuje aminokyselina, ktorá je v minime. Označujeme ju ako limitujúcu aminokyselinu* (74).

Zložitejší prípad: *Pre správne označovanie pomeru medzi energetickými kŕmnymi jednotkami a obsahom stráviteľných N-látok sa zaviedol pojem proteínovo-energetický kvocient (PEQ):*

$$PEQ = \frac{\text{g stráviteľných N-látok}}{\text{k EKJ}}$$

Zo štylisticko-kompozičného hľadiska prevažujú v knihe odseky zložené z pravidiel z jednoduchých viet. Napr.:

Globulíny sa v prírode hojne vyskytujú. Úlohou rastlinných globulínov je ukladanie rezervných bielkovín v semenách. Majú vysoký obsah amidov ky-

selín (asparagín a glutamín). Zo živočišných globulínov sem patria myozín, bielkovina vo svaloch, a fibrinogén, ktorý sa pri zrážaní krvi mení na fibrín. V štítnej žľaze sa nachádza jódtireoglobulín, ktorý má rovnaký hormonálny účinok ako tyroxín [19].

Niekedy pôsobí takéto radenie dosť jednotvárne:

U cicavcov vitamín A prechádza do mlieka a do mledziva. Prvé mledzivo býva najbohatšie na vitamín. Jeho obsah sa postupne znižuje. Množstvo vitamínu A i karoténov v mlieku závisí od ich prívodu krmivom. U hydiny vitamín A prechádza do žltka vajca. Jeho dostatok je podmienkou pre normálny vývoj embrya. Pre čerstvo vyliahnuté kurča je hlavným zdrojom vitamínu A obsah žltkového vaku, v ktorom sa nachádza asi polovica zo všetkých zásob tohto vitamínu. Zásoby vitamínu A u kurčiat postupne klesajú, a preto treba kurčatám zabezpečiť dostatok vitamínu A v krmive alebo jednorazovou dávkou hydrosolubilného preparátu [76].

V protiklade s takýmito jednoduchými, logicky radenými odsekmi sú však niektoré spôsoby vyjadrovania, ktoré miestami prechádzajú až do odbornického žargónu. Niekoľko príkladov:

Zvieratá musia s krmivom dostávať určité množstvo energie a živín, aby mohli realizovať geneticky podmienenú úžitkovosť [117]; teda: aby sa dosiahla úžitkovosť.

Všeobecne môžu byť rozdiely v úžitkovosti medzi skupinami 5 kg mlieka [133]. Lepšie: rozdiely môžu tvoriť až 5 kg mlieka.

Táto skutočnosť spočíva aj v tom, že ... nemožno zabezpečiť zvieratú stále miesto pri žľabe [142]. Lepšie: To je spôsobené aj tým, že ...

Tým sa aj chov... oddelí od pôvodnej základne, ... aby sa objemové krmivá stali trhovým a teda „ostro sledovaným“ podnikovým odvetvím [142]. Treba vynechať zmienku o podnikovom odvetví.

Uspokojovanie dojníc energiou je najčastejším limitujúcim faktorom vysokej úžitkovosti [144]. Náš návrh: Limitujúcim faktorom vysokej úžitkovosti je množstvo energie, ktoré dojniciam dodáme.

Nedocenenie týchto otázok a snaha riešiť ich orientáciou na jadrové krmivá je neefektívna [162]. Nevedno, čo je vlastne neefektívne.

Ako vidieť z čísel strán, ide o jednu kapitolu, azda aj preloženú z iného jazyka, v každom prípade však od toho istého autora.

Z povahy témy vyplýva, že do textu sú zapracované rozličné vzorce, tabuľky a klasifikácie. Tieto prvky sú vkomponované vcelku dobre, len ojedinele sa naruša syntaktická stavba, napr. na s. 102.

V knihe takmer niet interpunkčných chýb.

J. Horecký

Ks

SPYTOVALI STE SA

Odpratávanie šitu alebo stavebného odpadu? — Čitateľ J. D. z Bratislavy: „Na bráne som našiel leták, v ktorom sa píše, že obyvatelia sídliska majú pomôcť pri čistení dvorov, trávnikov, chodníkov a pri odpratávaní šitu a odpadu. Prosím Vás, čo značí slovo *šit*? Nedalo by sa nahradiť nejakým zrozumiteľným slovenským pomenovaním?“

Slovo *šit* sa na rozličných plagátoch a letákoch začalo v uvedených súvislostiach používať iba nedávno. Jeho zvuková podoba naznačuje, že nejde o domáce slovo. Je to upravená podoba nemeckého podstatného mena *der Schutt*, ktoré značí „zrúcaniny, rumovisko“. V oznamoch, ktoré sme spomenuli na začiatku, nejde, pravda, o odpratávanie zrúcanín v pravom zmysle slova, ale o odpratávanie rozličných zvyškov po stavbároch, ako je napr. odpadnuté murivo, zvyšky tehál a škridly alebo iný stavebný materiál. To asi mali autori letákov na mysli pri hľadaní stručného a výstižného pomenovania. Vynára sa otázka, či bolo treba siahnuť po cudzom, mnohým nezrozumiteľnom a v slovenčine nemotivovanom výraze, či by sa namiesto výrazu *šit* nenašlo primerané domáce pomenovanie.

Ak zameriame svoju pozornosť na formuláciu spomínaných letákov, vidíme, že sa v nich žiada pomoc pri odpratávaní šitu a odpadu. Z tejto formulácie je zrejmé, že autori potrebujú odlišiť obyčajný odpad z domácností od odpadu, ktorý zanechali po sebe stavbári.

Na bližšie určenie, prípadne odlišenie významu podstatných mien sa používajú prídavné mená vo forme prívlastku (napr. *káva* — *biela káva*, *čierna káva*, *pražená káva*, *sladká káva*, *horká káva* atď.). Podobne ako pri slove *káva* možno použitím vhodného prídavného mena bližšie špecifikovať aj odpad, o ktorý pri úpravách sídlisk ide. Ak povieme, že treba odpratať odpad všeobecne, zväčša si predstavíme rozličné nepotrebné predmety vyradené z domácností (staré hrnce, rozbité umývadlá, matrace, sporáky a pod.). No ak chceme osobitne pomenovať odpad, ktorý ostáva po stavbách alebo opravách budov, odporúčame na tento cieľ dvojslovný názov *stavebný odpad*.

Občania majú teda pri úpravách a čistení sídliska pomáhať pri odpratávaní stavebného odpadu.

E. RISOVÁ

Ks

KUL TÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 12, 1978, č. 1. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, CSc. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Paráková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé čísla Kčs 3,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky vrátane do zahraničia a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 884 19 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili TSNP, závod Ružomberok v januári 1978. Povolené výmerom SÚTI 7/11.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia, Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distributions rights are held by JOHN BENJAMINS. N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam, Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1978

Cena Kčs 3,—